

2.2.1.1.2 Overschrijding en Openheid

“Als men ze wil overstijgen, moet men ze aanvaarden”.

Luc De Voldere¹

De grens wordt dus doorgaans beschouwd als een fundamenteel positief en zelfs onontbeerlijk fenomeen voor de mens.²

Aan de grens kunnen we echter ook de waarheid (over onszelf) niet meer ontlopen: de grensbewaker mag ons nagenoeg alles vragen wat hij wenst, onze vrijheid wordt ons ontnomen, we worden ‘gecontroleerd’: zelfs de meest vrije maatschappij is onvrij aan de rand, daar waar mensen en dingen binnen- en buitengaan. De grens ontkleedt de menselijkheid tot op het bot, tot wat je bent.³

Maar de grens veroorzaakt bij de mens daarenboven frustratie en nodigt uit tot overschrijding⁴. Aan de grens staan betekent de innerlijke begrensdeheid van het bestaan ervaren en uiteindelijk beseffen dat de ‘vervulling’ niet kan bereikt worden. Het meest verbodene is een grens en waar de grens is, ontstaan leven en dood en daardoor de

¹ *Grens 1713 /2017 Frontière*, Rekkem, 2013, achterplat. “Grenzen sluiten af, ze sluiten op en sluiten uit. Ze beperken en houden ons dom. Tot zover de mantra van het valse kosmopolitisme. En als het nu eens zo was dat alle grenzen contingent zijn. Ze liggen waar ze liggen, maar ze hadden ook op een andere manier kunnen worden getrokken. Wie ze altijd ter discussie stelt en eraan wil morrelen, opent de doos van Pandora. Grenzen beperken inderdaad, maar juist in die zin dat ze bepalen wat men is en niet is. Ze maken het andere mogelijk. En is het niet de paradox van grenzen dat je ze moet aanvaarden als je ze wil overstijgen?”. L. De Voldere, *Grensgeval*, in *Idem*, 6. “In zoveel mythologische werelden wemelt het immers van mensen die op een of andere manier een grens willen opzoeken”: J. Olyslaegers, Waar is de grens?, in: *De Standaard der Letteren*, 1 oktober 2020, 7.

² Cf. de beelden van Philip Aguirre y Otegui, *Man standing before a wall*, 2000 (in de Belfius Collectie) en (2) *De Muur*, 2012 (in het Museum Kazerne Dossin): het zien van een horizon is noodzakelijk voor het geestelijk evenwicht van de mens.

³ Een verwijzing naar de film *Touch of Evil* van Orson Welles uit 1958, die zich afspeelt rond de grens van de VS met Mexico: S. Rushdie, *Step across this line [...]*, pp. 417-418.

⁴ “Daarom schiet ik in woorden te kort om de haan van Lucianus te prijzen, die [...] uit ervaring sprak, toen hij de mens het meest beklagenswaardige schepsel van alle noemde, omdat ieder ander wezen tevreden is binnen de door hem door de natuur gestelde grenzen, maar alleen de mens altijd weer probeert die te overschrijden”: Erasmus (D.), *Moriae Encomium dat is De Lof der Zotheid*, Basel, 1509, in de vertaling door A. Dirkzwager Czn & A.C. Nielson, Amsterdam, 1949, 118-119. Voor de Pools winnares van de Nobelprijs voor Literatuur Olga Tokarczuk, is het overschrijden van grenzen een vorm van leven (*Standaard der Letteren*, 11 maart 2023, 12)

Overschrijding en Openheid

grootste lust⁵. Hieruit kan analoog de 'ontgoocheling' verklaard worden waarmee de ontdekking gepaard ging dat de aarde rond was. Men kon immers zo nooit aankomen aan de 'grens van de wereld', bij alle wijsheid en kennis: de wereld bleef immers steeds nieuwe grenzen aanbieden. En hoe moeilijk is het vatbaar dat het heelal tegelijk eindig en onbegrensd is...

In de Oudheid en de Middeleeuwen ervoer men de menselijke wereld als begrensd, maar de transcendente wereld als onbegrensd en oneindig. Na Copernicus werd die metafysische grens echter als 'on-ruimtelijk' beschouwd; was voordien de horizon de limiet die aarde van hemel scheidde, vanaf de 18^e eeuw en de Romantiek drukte het de oneindigheid van de ruimte uit (cf. het romantische landschap). De mens is zich bewust van die 'begrensdheid' van de individualiteit én van de onvolkomenheid daarvan; hij tracht daardoor die persoonlijke grens te overstijgen naar het algemeen menselijke toe. Grenzen zijn immers 'onnatuurlijk' als ze de blik eindig maken: om de eigen beperktheid te overschrijden en te komen tot kennis, inzicht en waarheid dienen onrust en nieuwsgierigheid grenzen te verleggen. Daarom moeten grenzen af en toe overschreden worden, want alleen wat over de schreef gaat, brengt echt vernieuwing⁶. Salman Rushdie trekt de parallel tussen het moment dat het eerste levende wezen uit de zee kwam, i.e. de zeegrens overschreed en ontdekte dat het kon ademen, met onze geboorte die ook een wisseling van elementen (van water naar lucht en aarde) is, een overschrijden van

⁵ De dood vergezelt je vanaf je eerste ademtocht en geeft je een groot cadeau: ze beperkt het leven, en maakt het daardoor waardevol: uit de bespreking van Sander Kollaard's boek *Uit het leven van een hond*, door Veerle Van den Bosch in *Standaard der Letteren*, 3 januari 2020, L5). En de conclusie van de *De Standaard*-reeks *Het Einde*, over het omgaan door schrijvers met de eigen dood, was dat de paradox van het leven is dat juist de eindigheid er zin aan geeft (*Standaard der Letteren*, 22 mei 2020, 15). Was het daarom dat Socrates er voor bekend stond zich zelden buiten de grensmuren van Athene te wagen...? Cf. bijvoorbeeld in Plato's *Phaedrus*, wanneer Socrates blijkbaar zich als rondgeleide vreemdeling gedraagt op de wandeling met zijn gespreksgeenoot: "*This comes from you not going out of the city either to the border nor, I think, outside the wall at all*" ("Dit komt er van niet buiten de stad te gaan, noch naar de grens, noch, denk ik, buiten de muur überhaupt"), 230 d (bladzijde 357 van de vertaling in: Plato, *Lysis, Symposium, Phaedrus*. Edited and translated by Chris Emilyn-Jones & William Preddy, Cambridge (Mass.) - London, 2022 (Loeb Classical Library)); zie ter zake ook *Crito*, 52b.

⁶ R. Torfs, Louvain-la-Neuve Vlaams, in: *De Standaard*, 23 oktober 2003.

Overschrijding en Openheid

grenzen: “*in our deepest natures, we are frontier-crossing beings*”⁷. De idee van het doorbreken van grenzen staat trouwens centraal in alle grote verhalen of queesten: het zoeken naar de Graal is de Graal. Tijdens de Oudheid waren de ‘Hercules-zuilen’ de naam voor de grens van de ‘beschaafde wereld’ (in het bijzonder dan die aan de Straat van Gibraltar), een waarschuwing van de goden dat men tot daar en niet verder mocht gaan: daarachter was het andere wereldrond, dat niets dan water was. In Dantes *Goddelijke Komedie* boet Odysseus (anders dan bij Homerus, waar hij uiteindelijk veilig thuiskomt) in de hel met het branden in zijn eigen vuur, als straf voor het overschrijden van die grens tijdens zijn rusteloze zoektocht naar belevenissen⁸. Vroeger werden bij een grensoverschrijding, in de breedst mogelijke betekenis van het woord, allerlei ceremonieën in acht genomen: men kwam immers daardoor in een andere wereld terecht. Om de statische, solide structuur te bewaren werd door middel van complexe ceremonieën de grensoverschrijding in ruimte en tijd geritualiseerd. Ook religies gebruiken sacramenten als overgangsriten. De katholieke Kerk kent dit bij de vier scharniermomenten van het leven (doop, vormsel, huwelijk en ziekenzalving, bij resp. geboorte, puberteit, volwassenheid en dood). Rituelen perken de oeverloosheid van de ruimte in: ze ritmeren de leegte door ze af te bakenen met bogen en gewelven.⁹

De grens scherpt de aandacht voor wat ons scheidt: precies dat is belangrijk om de verschillen te durven zien. De grens die de geest omschrijft is dus een open grens, die hem toegang verschaft tot andere geesten: de geest is minder een grensbewoner dan een grensganger. De grens doet aan de ‘andere’ denken en noopt tot verdraagzaamheid. Een

⁷ S. Rushdie, *Step across this line. Collected Non-Fiction 1992-2002*, London, 2002, 408. Het verlangen om te ontsnappen uit het zomaar-mens-zijn komt voort uit “*the desire to get beyond the finite and the historical*” (Ben Lerner in *The hatred of poetry* uit 2016). “*Het bekende doet het onbekende verschijnen, ruimte voor het verhoopte en het verlangen [...]. De dichter [een anoniem gebleven bemanningslid dat overleed tijdens de overwintering op Nova Zembla van het schip dat in 1596 de noordoostelijke passage zocht] en de cartograaf-predikant [de Vlaming Petrus Plancius] verbeelden die grensoverschrijding* (in Donald Niedekker’s *Waarachtige beschrijvingen uit de permafrost*, Amsterdam, 2021, gerecenseerd door M. Somers, Een landschap van dromen, in *De Standaard*, SDL, 26 februari 2022, 13). En een tramlijn die de staatsgrens oversteekt, het ontroert fotograaf Michiel Hendryckx telkens weer: zoals die tussen het Franse Straatsburg en het Duitse Kehl die de Rijn oversteekt. Overigens droomt men in Hasselt (B) al jaren van een tramverbinding met Maastricht (NL) en er bestaan reeds plannen voor een tramlijn tussen Valenciennes (F) en Quiévrain (B): M. Hendryckx, Straatsburg-Brücke-Pont Beatus-Rhenanus, in: *De Standaard Weekblad*, [natv] 2023, 46.

⁸ Dante Alighieri, *De goddelijke komedie. Hel*, 26e gezang, verzen 85-142, cf. v. 107-109: “Toen zij de nieuwe doorgang vonden waar ooit Hercules zijn zuilen liet verschijnen, opdat geen mens ze zou passeren” (vertaling door Ika Cialona en Peter Verstegen, Amsterdam, 2000, 2, 210). De twee Hercules-zuilen waren respectievelijk Gibraltar aan Europese kant en op de Noordafrikaanse kust, de Abilaberg (Jahal Tariq in het Arabisch).

⁹ De zgn. *rites de passage*, een begrip geïntroduceerd door etnoloog Arnold van Gennep in 1909. Volgens hem verlopen die in drie fasen: eerst worden de deelnemers afgescheiden van de gewone orde (het dagelijkse leven); dan volgt de *limen*- of drempelfase, een tussengebied van chaos, verwarring en creativiteit, waarin de deelnemers niet meer tot de oude maar ook nog niet tot de nieuwe orde behoren; tenslotte worden de ‘herboren’ deelnemers opnieuw opgenomen in de gemeenschap: *Overgangsrituelen / Allemaal theater, in Borders. Over botsen, balanceren en bewegen tussen jezelf, de ander en de wereld. Tentoonstelling Gents Universiteitsmuseum & Plantentuin (GUM), 26.03.2026 - 11.04.2027, Tentoonstellingscatalogus, 45-46 / 47.*

Overschrijding en Openheid

‘gezonde’ grens beschermt zonder te isoleren, omvat zonder op te sluiten en behoudt identiteit zonder externe verbindingen te belemmeren.¹⁰

Wanneer echter de pleinvrees overheerst, de angst voor verschillen en pluralisme en voor het uitspreken van de diepste ervaringen, wordt de gedachte gekoloniseerd en gelijkgeschakeld.¹¹ Grenzen leggen beperkingen op¹² maar ze bieden tegelijk bescherming¹³. Het is dan ook begrijpelijk dat wanneer grenzen vervagen of geslecht worden, de ene dit als een uitdaging, een verrijking en verbreding van de horizon beschouwt, terwijl andere dit angstwekkend vindt, waardoor hij verlangt naar oude geborgenheid en restrictieve solidariteit. Zo wordt in één van Sandor Marai's meesterwerken de jonge Duitser Hanns Erich er wanhopig van dat het leven voortdurend de door mensen aangebrachte begrenzingen doorbreekt.¹⁴ Daarom wordt bij de 'ontgrenzing' door het globaliseringsproces, ook opgeroepen om nieuwe grenzen uit te vinden: "*Mensen verkassen van hier naar daar, maar uiteindelijk moeten ze ergens een thuis vinden. En opdat dat mogelijk wordt, heb je normen, regels, begrenzingen nodig*" stelt de Duitse filosoof Safranski.¹⁵

De Amerikaanse psycholoog Jay Lifton stelde dat conflicten ontstaan waar er onzekerheid is waar de grenzen liggen, waar de dingen beginnen en eindigen. Er zijn verschillende reacties mogelijk op die grensconflicten.

Enerzijds kan men pogen vast te houden aan alle bestaande categorieën, om alle definities 'zuiver' te houden: die opstelling vormt de drijfkracht van veel politiek, militair en cultureel denken. Het is een nostalgisch visioen van de restauratie van een (imaginaire)

¹⁰ L. Vander Kerken, *De mens als grensbewoner*, in *De Standaard*, 28 mei 198?.

¹¹ Bv. door filosoof Lieven De Cauter uitvergroet als symptoom van de zgn. "*capsulaire beschaving*" die de openbare ruimte en de democratische discussieruimte uitschakelt: L. De Cauter, *De Capsulaire beschaving. De stad in het tijdperk van de angst*, Rotterdam, 2004.

¹² *Niet slechts hij die ons haat of ons benijdt / Begrenst en onderdrukt ons; wie ons liefheeft / Stelt niet minder grenzen. / Mogen de goden mij vergunnen dat, ontdaan / Van elk gevoel, ik de ijsskoude vrijheid hebben / Van de toppen waar niets is / Wie weinig wil, heeft alles; wie niets wil / Is vrij; hij die niet heeft, noch hebben wil / Is, mens, gelijk de goden*": de Portugese dichter Fernando Pessoa wilde door zijn solitaire levensstijl ontsnappen aan de grenzen die 'de ander' stelt: F. Pessoa, *Gedichten*, Amsterdam, 1991, 139.

¹³ Zoals in de blurb voor het boek van Sommariva over *55 kuriose Grenzen und 5 bescheuerte Nachbarn* stond: "[...] entstanden aus dem Abgrenzungsfetischismus des Menschen, der sich erst dann sicher fühlt, wenn die Staatsgrenze, die Stadtmauer und die Gartenhecke möglichst hoch und undurchdringlich in den Himmel ragen." ("[...] ontstaan uit het grensfetischisme van de mens, die zich pas veilig voelt wanneer de staatsgrens, de stadsmuur en het tuinhek zo hoog mogelijk en ondoordringbaar in de hemel reiken.")

¹⁴ S. Marai, *Bekentenissen van een burger*, Amsterdam, 2007, 291. Of ook, naar aanleiding van (o.m.) *Schuilplaats voor andere tijden* van Bulgars auteur Georgi Gospodinov "*Misschien begrenzen we onszelf uit angst voor het onbekende. Zoals je dat vastklampen aan het verleden in uw boek ook kunt zien als een vorm van xenofobie, tegenover de toekomst*": *Standaard der Letteren*, 10 november 2022, 5.

¹⁵ Rudiger Safranski in *El País* d.d. 12 mei 2005, geciteerd in: *De Standaard*, 19 mei 2005.

Overschrijding en Openheid

‘gouden eeuw’ van exacte grenzen, een eeuw waarin de mens nauwkeurig wist waar hij stond. Anderzijds zijn er die in naam van een allesomvattende eenwording, alle grenzen, alle muren willen slechten. Hun visioen, met o.m. het kind als ‘held’, wil mens en natuur tot eenheid brengen, maar biedt geen oplossing voor de concrete *condition humaine*. Allebei deze opstellingen negeren de geschiedenis.

Grenzen zijn essentieel, maar kunnen tegelijk niet beschouwd worden als eeuwig geldend: zij zijn immers onderhevig aan de fundamentele krachten van de verandering van de tijd.